

Notes històriques sobre la pesca amb almadrava a les illes Pitiüses

per Benjamí Costa Ribas

Preàmbul

La desídia de les nostres institucions ha fet que avui, quan el segle XXI ja és ben entrat, unes illes com Eivissa i Formentera encara no tenim un museu de la mar. Les iniciatives anunciades anys enrere no arribaren a quallar, i avui aquest museu continua sent sentit com una necessitat imprescindible per tots aquells que apreciam la nostra cultura marinera tradicional com a part essencial de la idiosincràsia dels illencs. Perquè, sense un centre museístic que en conservi la memòria, la investigui i en difongui el coneixement, de mica en mica aquesta manera de ser i viure de tantes generacions dels nostres avantpassats, va desapareixent del record col·lectiu dels pitiüsos.

La pesca n'és una part substancial, d'aquesta cultura marítima illenca i, en les circumstàncies actuals en què tot sembla avançar a una velocitat de vertigen, i en les quals els mètodes de pesca i els ormeigs tradicionals han desaparegut o són camí de fer-ho, és molt d'agrair un esforç com el d'Antoni Prats Calbet per deixar-ne constància per a les generacions futures amb les seues publicacions (Prats Calbet, 1997 i 2001). També s'ha de fer un esment especial del treball *Qui vol peix...*, realitzat pels alumnes de 3r de BUP de Formentera, el qual, entre els seus nombrosos mèrits, compta amb el d'haver recollit unes informacions que en alguns casos avui ja serien difícilment recuperables (Costa *et al.* 1990).¹ Des

de la perspectiva de la filologia, cal valorar positivament el treball, igualment pioner, de Joan Marí Tur, fet el 1966 i publicat 25 anys més tard, recopilant terminologia, un refranyer i un cançoner populars de temàtica marinera, una part important dels quals (eines de pesca, noms de peixos d'Eivissa, etc.) és pesquera (Marí Tur 1991). Tanmateix, les investigacions d'Enric Ribes i Marí, recopilant la toponímia de les costes pitiüses, on es troben diversos noms de lloc que tenen el seu origen en els peixos i la pesca (Ribes 1993, 1995a i 2006).

En aquest context d'intentar evitar que l'activitat pesquera als segles passats quedi definitivament bandejada de la nostra memòria històrica, des del Museu Arqueològic pretenem impulsar un projecte d'investigació sobre la pesca a les Pitiüses des dels primers habitants al segle XX. I és dins d'aquest marc on s'inscriu aquest treball, dedicat específicament a la pesca mitjançant l'almadrava. Certament, aquesta va ser una activitat halièutica poc desenvolupada a Eivissa i Formentera, per això és comprensible que Prats Calbet no l'hagi inclòs entre les arts de la pesca tradicional pitiüsa. No obstant això, hi ha arguments per afirmar que va ser una pesca practicada a les nostres illes, des d'adhuc l'antiguitat fins al primer terç del segle XX. En conseqüència, va haver de tenir repercussions econòmiques i socials que l'historiador no pot ignorar. El que pretenem oferir aquí és una primera approxi-

mació a l'evolució d'aquesta pesca a les nostres illes, a partir de les dades documentals conegudes,² situant-la en el context de la Mediterrània occidental i, més en concret, de la pesca amb almadrava als regnes hispànics.

Per entendre la pesca de la tonyina (*Thunnus thynnus*, Linnaeus 1758, fig. 1) a la Mediterrània en general, i a les Pitiüses en particular, cal tenir en compte que cada any grans bancs d'aquest peix realitzen una llarga migració des de l'Atlàntic nord i entren a l'interior de la Mediterrània, on les aigües són més càlides, per tal de fresar. Després, fan la ruta a la inversa per tornar als seus hàbitats atlàntics. Va ser així com aparegueren les almadraves, uns ormeigs³ pensats per a capturar moles senceres de tonyines durant les seues migracions. Aquesta pesca enfonsa la seva tradició en llunyans temps històrics, ja que l'almadrava va ser desenvolupada pels fenicis fa més de dos mil·lennis.⁴

2. Un fet que de seguida crida l'atenció quan un s'acosta a l'estudi de l'almadrava a les Pitiüses és la poca documentació actualment coneguda. Les circumstàncies de l'explotació almadraver, la política de concessions i totes les transformacions posteriors en societats privades, haurien d'haver generat un bon volum documental. Possiblement, quan es facin recerques específiques en els arxius pertinents, apareixeran documents que avui encara resten inèdits.

3. Sobre les representacions gràfiques dels diferents tipus d'almadrava, vegeu en darrer lloc Di Natale (2012), amb nombroses il·lustracions de cadascun.

4. Sobre les almadraves de l'Antiguitat, vegeu en darrer lloc García Vargas & Florido del Corral 2011.

1. Aquest treball, l'any 1986, va merèixer el

Premi de la Nit de Sant Joan (categoria B) de l'Institut d'Estudis Eivissencs.

La pesca amb almadrava a les Pitiüses en època moderna

Tot i que les proves arqueològiques actuals són minses, és molt probable que aquest art fos utilitzat a Eivissa i Formentera durant l'antiguitat (Costa & Alfaro 2008). Més magres són encara les dades per a l'edat mitjana, ja que no coneixem cap dada sobre aquesta pesca en la documentació medieval.⁵ Que sapiguem, l'almadrava no és esmentada pels geògrafs àrabs que descriviren les nostres illes, tampoc pels cronistes catalans, ni n'apareix cap referència a la resta de documentació posterior a la conquesta de 1235.⁶ Semblaria, per tant, que aquesta pesca no va ser practicada a Eivissa i Formentera –almenys que deixàs rastre en la documentació– fins a l'època moderna.

La informació documental més important que coneixem sobre l'almadrava a les Pitiüses es publica a mitjan segle XVIII. Es tracta de la *Resumpta Històrica Geogràfica, y Coronològica* escrita per Antoni Deià Tortella, pare caputxí conegut pel seu nom religiós, Gaietà de Mallorca, amb el qual va signar la seua obra. Aquesta *Resumpta* va ser publicada el 1751 per l'Ajuntament d'Eivissa, com a pròleg de les Reials Ordinacions de l'illa i *Reial Fuerça de Iviza*. Això no obstant, és molt probable que la seua informació pugui remuntar a la darrereria del segle XVI i a l'inici del XVII, ja que el pare Gaietà –com ell mateix reconeix en alguns passatges de l'obra– es va basar en un manuscrit anònim de 1620 que li va facilitar l'Ajuntament, el qual se sap que va ser obra del dominic eivissenc Fra Vicent Nicolau (Cirer 1998: 66).⁷

5. Agraïem a l'historiador i bon amic Antoni Ferrer Abárzuza, profund coneixedor dels arxius històrics on hi ha documentació referent a les Pitiüses, que em confirmàs aquesta dada.

6. A títol d'exemple, vegeu com l'almadrava no apareix entre les arts de pesca citades al Llibre del Mostassaf d'Eivissa, on en canvi sí que hi són el volantí, el bolig, la cinta, el palangre, el rall, la solta i la xàvega (Ferrer Abárzuza 2002: 170).

7. Aquest manuscrit devia ser de comú coneixement entre els estudiosos de l'època, ja que també és esmentat per Vargas Ponce (1787: 3, nota 1, i p. 17).

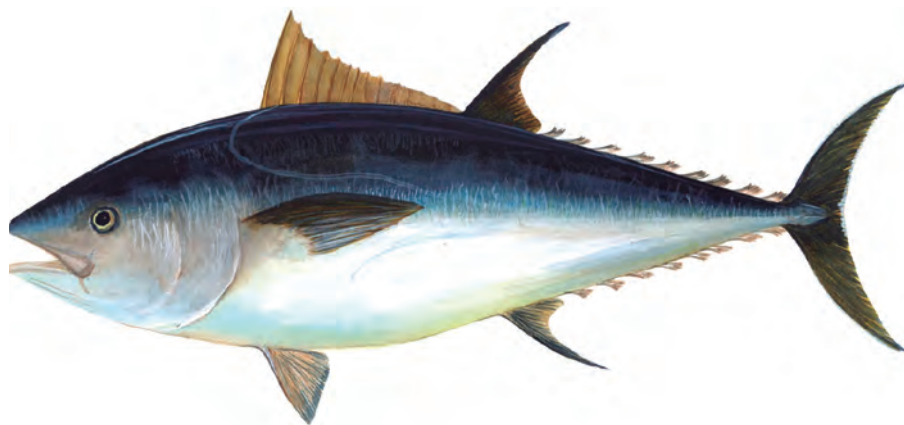

Figura 1. Tonyina roja (*Thunnus thynnus*, Linnaeus 1758). Cada any, per la primavera grans moles d'aquest peix migren des de l'Atlàntic nord i entren a l'interior de la Mediterrània a fresar. A la tardor fan la migració de retorn.

La primera notícia es refereix a la construcció de la torre de ses Portes (fig. 3), a l'extrem meridional de l'illa d'Eivissa, per tal de protegir l'almadrava que es calava en es Freus, entre s'Espalmador i Eivissa. Diu la *Resumpta*: «Es muy cómoda la punta o cabo que le está al lado que llaman Punta de las Puertas, llamada así porque en el faro que hay entre la isla de Ibiza y Formentera yacen tres isletas, que son tres pasaderas que llaman puertas. [...] Por eso se construyó en ese puesto una torre con suficiente artillería para defensa de la pesca [...]» (P. C. de Mallorca 1751: xxxj). No es coneix la data exacta de la construcció d'aquesta torre. Si el pare Gaietà es basa en l'obra de Vicent Nicolau, cal situar-la abans de 1620, la qual cosa confirma I. Macabich, qui afirma que ja existia en 1597 (Macabich 1966).⁸ Tot això ens permet remuntar l'existència de l'almadrava des Freus almenys a algun moment de la segona meitat del segle XVI. I, en efecte, Llabrés (1980: 69)⁹ afirma que el patró Pere Jaume va ser el primer a calar una almadrava a Eivissa l'any 1579 (Cañellas 1999: 8).

8. Macabich no cita la documentació en què basa aquesta afirmació. En opinió d'Antoni Ferrer Abárzuza, s'ha de buscar la procedència d'aquesta notícia, probablement al Llibre de juraria de 1596-1597 o a la sèrie Cartes reials de l'AHE.

9. Malauradament, malgrat tots els intents, encara no he aconseguit consultar aquesta publicació. Per això, ara com ara no conec en quina documentació es basa el pare Llabrés per donar aquesta dada.

El pare Gaietà de Mallorca completa la informació tot dient que a la *Xanca* –actualment més coneguda com la *Xanga*– era on «estaban los almacenes de la almadrava, quando estaba corriente» (P. C. de Mallorca 1751: xxxij). Llorca ha mostrat que *Xanca* és un italianisme que va ser adoptat tant pel català com pel castellà per anomenar aquells indrets on les tonyines eren esquarterades (Llorca 2004). Trobem una *Xanca* a Tarragona i la variant *Xanca* a Cambrils, en indrets on suposadament se salava peix. A Eivissa aquest topònim ha quedat fixat a l'illa de la Xanga i a la cala del mateix nom que hi ha al sud de la Sal Rossa (Llorca 2008c: 305), el que indica que possiblement era en aquesta cala (fig. 4), on hi havia els magatzems de l'almadrava, allà on també les tonyines eren esbutzades i trossegades.

Aquest inici de la pesca amb almadrava a les Pitiüses no es produeix, ni molt menys, com un fet aïllat. Les dades conegudes coincideixen a atribuir a l'inici del regnat de Felip II, l'any 1556, una nova empena a la pesca amb almadraves, que des d'ara adquiriran una importància molt més gran (Llorca 2008a: 107). Tanmateix, totes les dades documentals concorden en assenyalar el segle XVI com el moment de major apogeu de les almadraves de l'estret de Gibraltar. Així, segons el cronista de la casa de Medina-Sidonia, Pedro de Medina, a mitjan d'aquest segle arribaren a pescar-se més de

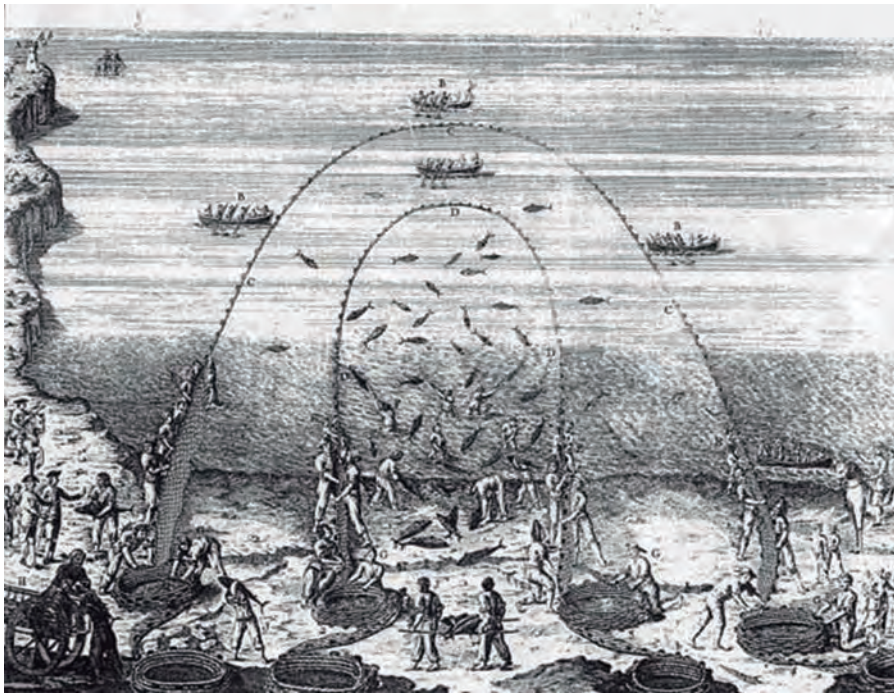

Figura 2. Almadrava de vista o tirada. Ja s'utilitzaven a l'antiguitat i, posteriorment, van ser característiques també dels segles XVI-XVIII a l'àrea de l'estret de Gibraltar (font: Sáñez Reguart 1791).

cent mil tonyines a Conil i Zahara (Pérez de Colosía & Sarria 1991: 250). També, segons l'historiador del segle XVIII López de Ayala,¹⁰ només l'any 1558 foren capturades 110.152 tonyines, que procuraren a la casa de Medina-Sidonia uns ingressos de 80.000 ducats (ibid.: 253). Igualment, el comissari reial de Marina en època de Carles III, Antoni Sáñez Reguart, confirma les dades anteriors, i afirma que, segons «la Contaduría» del duc de Medina-Sidonia de 1525 a 1570, només l'almadrava de Conil (Cadis) *matava* cent mil peces cada temporada (Sáñez Reguart 1791, I: 50).

A la Corona d'Aragó, el 2 de gener de 1578 el monarca Felip II concedeix un privilegi reial a Jeroni Salvador, veí de la ciutat de València, inventor d'un nou artifici, fins aleshores no emprat, per a l'exploració d'una almadrava destinada a la pesca de tonyines. En la introducció de l'esmentada reial llicència, es fa constar expressament que: «havéys hallado que en los mares de los dichos nuestros principado de Catalunya y condados de Rossellón y

Cerdanya [sic]¹¹ se podrían hazer pescas de atunes, de que según dezís, resultaria notable provecho y utilidad a todos sus vezinos de los dichos principado y condados, y gran aumento en nuestros derechos y rentas reales» (Madurell 1981: 29). La inversió a fer es va estimar en set mil cinc-cents ducats per a cada almadrava (ibid.: 29-30). La llicència es concedeix, donant a l'interessat el monopoli de la pesca de tonyina a les costes esmentades per un termini de deu anys, amb les condicions següents: «[...] pagando vos [Jeroni Salvador], sin fraude ny engano alguno, a nuestra Regia Corte, el diezmo de todos los atunes que se pescaren en las tierras, en las quales a nos pertenece diezmo

11. L'autor –l'historiador i arxiver Josep Ma. Madurell (Barcelona, 1893-1983)– crida l'atenció sobre la inadvertència soferta pel redactor de la citada privilegiada concessió, ja que aparentment no s'adonà que cap dels límits territorials del comtat de Cerdanya no confronta amb la mar. No havent vist el document original, tal vegada podria pensar-se que el text realment diu «comtat de Rosselló i Sardanya», la qual cosa explicaria aquesta grollera errada. No obstant això, l'enorme experiència i qualitat com a investigador de Madurell, ens fan acceptar sense dubtes la seua transcripció.

de la pesca y la iglesia no lo tuviere, a la qual ni a otras personas a quién pertenezca, no es nuestra intención perjudicar ny que vos paguéis dos diezmos». Finalment, es reitera la prohibició a qualsevol persona de pescar cap gènere de peix durant els tres mesos d'abril, maig i juny, al voltant del lloc d'instal·lació de l'almadrava, sota pena d'una multa de 500 florins d'or d'Aragó i, a més, de perdre els ormeigs de pesca (Ibidem: 30).¹²

També és el segle XVI quan per primera vegada apareixen documentades almadraves en les costes alacantines (Oliver Narbona 1982). Així, les primeres notícies que es tenen sobre l'almadrava en les proximitats de l'illa de Tabarca són de finals del segle XVI, referides al calament d'aquest art, no a la mateixa illa sinó al cap de Lloc Nou, a l'actual Santa Pola, que era propietat del duc de Lerma (Oliver Narbona 1982: 139; García & León 2000: 43).

Tanmateix, el 1587 el rei Felip II promou l'explotament de les moles de tonyines que passaven per Sardenya mitjançant almadraves (Mariotti & Pronzati 2003: 69; Llorca 2008a: 107), les quals hi foren portades des del País Valencià (Llorca 2008a: 108), ja que el mateix monarca concedeix a Jeroni Salvador l'ampliació del seu privilegi i exclusiva a les costes de Catalunya, Rosselló i Sardanya per deu anys (Oliver Narbona 1982: 113; Llorca 2008a: 110).

Sembla que és en aquesta època, durant el regnat de Felip II, quan també s'introdueix a la Mediterrània occidental el nou sistema d'almadrava fixa o «almadraba de buche», creat a Sicília al segle XVI,¹³ la qual cosa va representar un salt qualitatiu important que va permetre un significatiu augment de les captures (Llorca 2008a: 107).¹⁴ Sem-

12. Vegeu la transcripció completa del document (Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 4307, f. 149v-151v.) a l'apèndix I del treball de Madurell (1981: 42-44).

13. Possiblement, el «nuevo artificicio» inventat per Jeroni Salvador, fos alguna modalitat d'aquest nou tipus d'almadrava.

14. Llorca ha constatat que és en aquestes dates quan es produeixen canvis en el lèxic

10. LÓPEZ DE AYALA, I. (1782). *Historia de Gibraltar*. Madrid (obra no consultada).

bla raonable, per tant, considerar que l'almadrava que operava as Freus pogués ser d'aquest tipus (fig. 5). Tanmateix, és ara quan també, com a les Pitiüses, a Sardenya s' aixequen torres artillades per a la defensa de les almadraves. També al País Valencià, l'any 1552 Bernardino de Cárdenas, duc d'Elx, que havia estat virrei de Navarra i posteriorment virrei o capità general de València, va manar construir a la costa valenciana talaies o torres a fi que ràpidament es comunicàs l'avis de qualsevol desembarcament enemic. Igualment, el 1557, va manar col·locar la primera pedra del castell de Santa Pola (García & León 2000: 43).¹⁵

D'altra part, com Llorca ja ha assenyalat, les almadraves podien arribar a constituir en elles mateixes un element defensiu per a la protecció d'una determinada costa, perquè el complex sistema de xarxes, àncores i cordam dificultava l'aproximació de naus hostils. A més, les dotacions de pescadors de les almadraves proporcionaven un contingent humà de vigilància i defensa dels indrets on se situaven els arts (Llorca 2008a: 108). Va ser així com les costes almadraveres esdevingueren gairebé un «*limes* que separaba a los reinos meridionales de la Cristiandad del Norte de África, en el Mediterráneo Occidental» (Florido del Corral 2006: 195).

Però a les Pitiüses, malgrat l'esforç poliòrcètic realitzat per protegir l'ormeig i els seus operaris, l'almadrava des Freus aviat va interrompre la seua activitat per manca de mà d'obra especialitzada en aquest complex art de pesca. Això va haver d'ocórrer a principi del segle XVII com a molt tard, perquè el pare Gaietà de Mallorca (1751:

Figura 3. Torre de ses Portes. Aixecada a la darrera del segle XVI per a protegir amb la seua artilleria l'almadrava que es calava as Freus.

xxxj), copiant literalment el manuscrit de 1620, la situa en un pretèrit indefinit més o menys remot: «[...] avia antiguamente una muy util Almadrava, que se abandonò por aver muerto los operarios que trabajaban en ella, y no se pudo restablecer por no encontrarse numero de personas con la habilidad que se requiere para el intento».¹⁶ A més, l'abandó de l'almadrava, va deixar inútil la torre de ses Portes, ja que aquesta s'havia edificat exclusivament per a la seua defensa.¹⁷

En canvi, a la costa andalusa, a mitjan segle XVII, les descripcions dels viatgers de l'època constaten que l'almadrava continuava sent una de les principals fonts d'ingressos del duc de Medina-Sidonia, a les

hores considerat el senyor més ric d'Espanya (Pérez de Colosía & Sarria 1991: 247). Cap al 1700, però, en algunes ciutats de la costa andalusa els antics privilegis de la noblesa anaven desapareixent, i eren substituïts per concessions reials a la pròpia ciutat, per bé que aquestes –com és el cas de Tarifa– els cedien per un temps determinat a armadors particulars mitjançant subhasta pública (íbid: 250).¹⁸

També a la corona d'Aragó, Gaspar Juan de Escolano manifestava: «de los atunes que acuden por Julio a las almadrabas de la Olla de Benicasim, Denia, Jávea y Alicante, es no acabar de hacer reseña, según que se mata cada día a trescientos y cuatrocientos» (García & León 2000: 41). Però a la corona catalanoaragonesa l'explotació de les almadraves a la segona meitat del segle XVII comença a fer-se mitjançant

que reflecteixen importants innovacions tècniques en aquest art (Llorca 2008b). A la zona de l'Estret i Andalusia, aquest nou model d'almadrava fixa no s'implantarà fins a dos-cents anys més tard.

15. Tot això va determinar la ubicació de l'almadrava en el cap de Santa Pola i no a l'illa de Tabarca, malgrat ser millor pesquera, atès que romania desprotegida davant de qualsevol atac (García & León, 2000: 43).

16. Aquesta incapacitat de substituir els operaris originals de l'almadrava que havien perit, podria suggerir dues coses. En primer lloc una possible mort sobtada o violenta d'aquells. En segon lloc, que aquestes persones coneixedores de les tècniques almadraveres eren gents provinents de fora d'Eivissa, possiblement del País Valencià.

17. «[...] *habiéndose abandonado ésta* [l'almadrava], *quedó aquella* [la torre] *inútil*» (P. C. de Mallorca 1751: xxxj).

18. Els nobles que veien minvar els seus ingressos per aquestes pèrdues, pledejaren per recuperar els seus privilegis sobre les almadraves, i àdhuc arribaren en algun cas a recuperar-los (Pérez de Colosía & Sarria 1991).

Figura 4. La petita platja de la Xanga, on hi havia els magatzems de l'almadrava. El topònim (derivat de *xanca*) suggereix que era aquí on les tonyines eren esquarterades i salades. Al fons, sa Sal Rossa amb la torre des Carregador.

convenis entre particulars, com és per exemple el cas dels signats en 1673 entre diversos botiguers i ciutadans de Barcelona, per posar almadraves en el tram de costa des de Tossa a Torredembarra (Madurell 1981: 31-32). Els drets i les obligacions de cadascun dels participants, quedaven acuradament detallats en les nombroses clàusules dels documents signats (íbid: 32-38).¹⁹ En qualsevol cas, el desenvolupament de la dimensió mercantil de la indústria, juntament amb la resta de sectors econòmics durant gran part del segle XVII, quan la situació financera global no era precisament pròspera, va comportar, a la llarga, la seua ruïna (Florido del Corral 2006: 200).

D'acord amb la *Resumpta*, cap a mitjan segle XVIII va haver-hi un nou intent de posar l'almadrava des Freus en activitat. Per això, es va reedificar la torre de ses Portes, que sembla que s'havia degradat de

manera important des del seu abandonament a la primeria del XVII, i se'n va aixecar una altra de nova a s'Espalmador (fig. 6). Així ho diu la *Resumpta*: «El Rey nuestro Sr. que Dios guarde ha mandado reedificarla, y con la que se ha costruido de nuevo en la isla del Espalmador, junto à Formentera, cruzandose los fuegos, queda asegurado el faro, y defendido contra los Argelinos, y Corsarios» (P. C. de Mallorca 1751: xxxj). La torre de sa Guardiola o de s'Espalmador, ubicada a la part més alta d'aquest illot, ocupa un lloc excepcional en el dispositiu defensiu de les Pitiuses, ja que des d'ella es domina el pas des Freus (Posadas 1989: 267). En aquesta funció venia a substituir la petita torre, situada més al nord, de la qual se'n tenen notícies des de la darrereria del segle XV i que ha donat nom a l'indret. Aquesta apareix en cartes nàutiques turques dels segles XV i XVI, així com també en documentació espanyola de l'època, per bé que va ser enderrocada i reconstruïda en diverses ocasions, i se'n conservà només el basament, d'uns 7 m de diàmetre, fet de pedra calcària i morter de calç. A una cinquantena de metres, l'any 1996 es localitzaren

restes humanes que, després de l'excavació realitzada pel Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, resultaren pertànyer a quatre individus de 20 a 45 anys, datats per C-14 en el segle XVI (Fernández & Mezquida & Garijo 2009).²⁰ La nova torre de sa Guardiola aixecada per la corona espanyola estava en construcció en 1749 i fou acabada l'any següent, segons prova diversa documentació (Posadas 1989: 272-275). Igualment, es té notícia que, a mitjan segle XVIII, es va erigir a l'illot una capella dedicada a santa Rita, per tal que els pescadors de l'almadrava poguessin assistir als oficis religiosos durant el període de captures (Ferrer Mayans 2001: 292).

Sabem que, finalment, l'almadrava va posar-se en marxa l'any 1765, gràcies a una ordre del rei que concedia permís per armar-la a Manuel de Orts i Sebastià de Sura. Així consta en l'expedient titulat «Iviza, Año de 1765. Exped[ien]te. Con motibo de una ord[e]n del rey comunicada por s[u] e[xcelencia] en 26 de feb[ero] por la que concedio a Manuel de Orts y Sebastian de Sura el permiso de armar una almadraba en iviza. Con carta de Marcos García de Orozco y Domingo Antonio de Avesada al Administrador de la Rentas de Salinas. Ibiza, 18 de enero de 1768», conservat a l'Arxiu General de Simancas.²¹

20. La hipòtesi dels excavadors que la torre era utilitzada pels guaites eivissencs i també, segons les circumstàncies, àdhuc pels mateixos pirates, és versemblant, atesos alguns testimonis documentals. Tanmateix, també ho és que els individus excavats el 1996, estiguessin relacionats amb la torre i amb algun dels esdeveniments bèl·lics que hi tengueren lloc (Fernández & Mezquida & Garijo 2009). Això no obstant, creim que, almenys en el pla hipotètic, caldria contemplar la possibilitat que la torre hagués estat utilitzada també pels almadravers per guaitar l'aproximació de les moles de tonyines, i que els individus enterrats a les proximitats podrien haver estat part de la dotació de l'almadrava. Recordem que aquests almadravers moriren i no pogueren ser reemplaçats per no trobar altres persones amb els coneixements i les habilitats necessaris per a substituir-los (*vide supra* nota 16).

21. AGS. Dirección General de Rentas, Primera Remesa, 02354. És Antoni Ferrer Abárzuza, a qui agraeix tota la seua col·la-

19. Vegeu la transcripció completa dels documents (A.H.P.B. [=Arxiu Històric de Protocols de Barcelona], Matias Marsal, lligall 4, manual any 1673, f. 755v.; A.H.P.B., Maties Marçal, lligall 4, man. any 1673, f. 760v.) a l'apèndix II del treball de Madurell (1981: 45-55).

Aquest expedient incorpora un document únic que mostra l'emplaçament de l'almadrava des Freus. Es tracta d'un mapa –més aviat un croquis– datat a l'any 1768, titulat «Mapa con la ubicación de las almadrabas de Ibiza», tan esquemàtic i amb poc detall que hom diria que ha estat dibuixat de memòria per algú que no tenia un coneixement exacte de les costes pitüses.²² Però, tot i que en el seu títol aparegui el terme plural «almadrabas», només hi ha grafiat un sol «pasaje en donde se cala la almadraba», consignat amb el núm. 5 i marcat amb un petit quadrat (fig. 7). D'acord amb aquest document, l'almadrava quedaria situada al nord-est de s'Espalmador, gairebé endret del carregador de sal de la Savina (fig. 8).

Contemporàniament, a Mallorca està documentada la presència d'almadravers valencians (Llorca, 2008c: 305). Concretament, hi ha notícia que dos valencians instal·laren una almadrava al cap Blanc, vora el port de la Pesquera, avui conegut com s'Almadrava, que donava feina a nou embarcacions amb els respectius patrons i a vint mariners (Viruela 1995: 188). Tanmateix, va instal·lar-se un molí de sal per a salar el peix, així com unes barraques i un oratori per als mariners (Massuti 1997: 290). No en tenim la seguretat, però vist el context del moment, i atesos els noms d'aquells a qui el rei concedeix permís per armar l'almadrava el 1765, no és gens descartable que en l'explotació i el funcionament de l'almadrava pitüsa hi hagués tanmateix participació de pescadors valencians.

També a l'illa de Nova Tabarca, la primera referència sobre la seua almadrava data de 1770, exactament el mateix any que s'hi instal·len els primers pobladors que procedien de Tabarka, l'illa que es

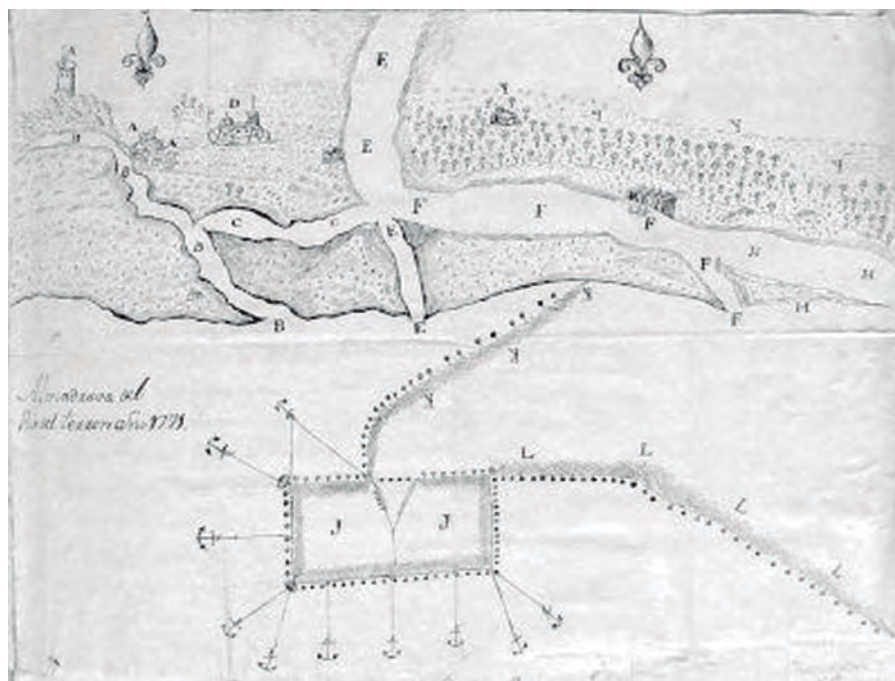

Figura 5. Almadrava «de buche», formada per les dues «coes», que intercepten les moles de peix en el seu desplaçament, i pel «quadro», al dins del qual queden atrapades les tonyines (font: Sáñez Reguart 1791).

troba enfront de les costes de Tunísia (García & León 2000: 43).²³ La construcció de la fortalesa a l'illa, juntament amb la disminució de la

23. Els habitants de l'illa de Tabarca procedien de l'illa del mateix nom existent a la costa de Tunísia, la qual havia estat lliurada a comerciants genovesos per Carles V per a la pesca del corall. El 1736 el rei de Sardènia organitzà l'evacuació dels colons, i els traslladà a la colònia de Carloforte. Els nou-cents que restaren a l'illa africana foren esclavitzats, dels quals una part foren alliberats i duts a Carloforte i l'altra part, encara esclaus, conduïts a Alger. Aquests darrers foren alliberats el 1768, i varen ser majoritàriament traslladats a Cartagena i després a Alacant, on es reuniren els tres-cents onze tabarquins censats. Una vegada allà, el rei Carles III ordenà al comte d'Aranda la missió de buscar i condicionar un lloc a l'illa Plana on es poguessen assentar. Aquell any, el comte d'Aranda va encarregar al bisbe d'Oriola que reconegués l'illa i informàs d'aquells mitjans que serien necessaris per a possibilitar la subsistència dels seus habitants. S'hi varen proposar cinc projectes, entre els quals destacaven l'establiment d'un port franc que facilitàs el comerç i el d'una almadrava per a la pesca de les tonyines. S'iniciaren les obres de construcció d'un nou poblament a l'illa i, per l'abril de 1770 i per ordre de Carles III, les famílies tabarquines hi van ser finalment traslladades. L'illa Plana o de Santa Pola pren des d'aqueix moment el nom de *Nova Tabarca* (García & León 2000: 43; Llorca 2008a: 117-121).

pirateria en aquest segle, van possibilitar que a la darrereria del XVIII s'hi calàs la primera almadrava, tal com ho testifica Sáñez Reguart (1791), qui comenta l'existència d'una almadrava a l'illa, de les més complexes anomenades «de monteleva», amb vint-i-cinc homes i dos oficials (García & León 2000: 43-45).

En qualsevol cas, aquest segon intent de posar l'almadrava des Freus en funcionament també va haver de ser efímer, ja que el 1785 estava altra cop inactiva, probablement des de feia ja uns anys. El bisbe Abad y Lasiera se'n feia resò, de l'aturada de l'almadrava, en un escrit datat el 31 de gener de l'any 1786,²⁴ i es lamentava que s'hagués deixat perdre aquesta font d'ingressos: «Hay experiencias recientes de que la parte de atunes es muy considerable en el número y tamaño, y aun hay vestigios de que en lo antiguo hubo establecimiento de almadrabas en Ibiza y a los que en

24. «Nota de algunas observaciones hechas sobre El Actual Estado de la Marina de Ibiza y conexiones que este cuerpo dice con otras de la misma isla por si pueden conducir a su aumento y prosperidad» (Academia de la Historia, Col. Abad, t. 18, sense foliar).

boració, qui m'ha fet conèixer l'existència d'aquest expedient. En el moment de redactar aquestes planes encara no ens ha estat possible consultar tot el contingut d'aquest document.

22. La seua signatura és (AGS, MPD, 68, 088). Com en el cas anterior, dec la notícia d'aquest document a Antoni Ferrer Abàrzuza.

Figura 6. Torre de sa Guardiola, a s'Espalmador, aixecada en temps de Ferran VI, a mitjan segle XVIII, per tal de protegir l'almadrava des Freus creuant els tirs de la seua artilleria amb els de la torre de ses Portes.

encargados para la comisión de comercio e industria propusieron el establecimiento de una almadraba completa, atendida la oportunidad del sitio en la isla de Espalmador entre Iviza y Formentera, la oportunidad de los atunes que transitan aquel estrecho y la intermediación de las salinas para acondicionarlos y poderlos conducir a España. Examinada por la Junta dicha propuesta fundada en repetidas y ventajosas experiencias dispuso se calculase su coste y se dividiese en acciones, convidando a los que quisiesen suscribir y tener parte en este establecimiento de la industria, inmediatamente se junto el caudal necesario para su ejecución entre diferentes accionistas, se llamó sujetos prácticos de la isla de la Nueva Tabarca que la dirigirán, se firmó contrata con ellos y otorgaron obligación de darla puesta y corriente en el próximo mes de febrero, y se espera que prospere con beneficio de estas islas y utilidad del continente» (Demerson 1980: 365).²⁶

D'aquesta manera, l'almadrava pitiüsa va reprendre les captures dos anys més tard. És el religiós asturià Carlos González de Posada, que va exercir de canonge magistral a la catedral d'Eivissa, qui ens proporciona aquesta informació en les seues *Adiciones a la Relación de Iviza del Ilmo Sr Dn Manuel de Abad, Primer Obispo de la Diócesis*, redactades el 1791: «En el año de 1788 se comenzó a pescar atún en la almadraba establecida en el puerto de Espalmador en Formentera, donde había estado en otros tiempos». El mateix González de Posada, tot seguint el que ja havia afirmat Abad y Lasierra, posava de manifest les inmillorables condicions de l'indret, tot afirmant que: «Acaso en todo el mundo no habrá otro puerto más proporcionado para esta pesca y su tráfico: con una mano cogen el pescado y con otra la sal para su be-

26. Aquestes propostes s'inscriuen en els plantejaments de «las mentes ilustradas –imbuidas por el racionalismo utilitario que se extendía entre las clases dominantes europeas– que se habían acercado a las posiciones de gobierno» (Florido del Corral 2006: 213).

años pasados quisieron restablecerlo he oído decir tuvieron notable ganancia. La isla del Espalmador, por el estrecho que domina, por su intermediación a la salina de Formentera y por todas sus ventajas naturales juntamente con nuestra intermediación a las costas de España está brindando para el establecimiento de una pesquería y comercio útil a la Nación y a estas islas» (Demerson 1980: 342-343).

També Vargas Ponce se'n feia ressò el 1787, d'aquest fet, copiant en part de la *Resumpta*: «Aun es mas reprehensible el total y absoluto abandono de una útil almadraba que habia en la Punta de las Puertas, para cuya seguridad se construyó una Torre con suficiente artillería para defensa de la pesca, la que mandó reedificar Fernando el VI. y otra de nuevo en la Isla del Espalmador junto á Formentera que cruzando sus fuegos, aseguraba el faro, y han quedado inútiles porque muertos los que trabajaban la almadraba, la han dexado desierta por no encontrarse gente con la corta habilidad que se requiere para el intento: almadraba tanto más útil,

quanto que la proporcion de la Sal que en parte se deshace por falta de despacho, les proporcionaba de valde el género mas caro de este tráfico, cuyos utensilios se conservan en la mayor parte y hemos visto» (Vargas Ponce 1787: 9-10).

Queda per esbrinar per què, si segons Abad y Lasierra els explotadors obtenien notables guanys, va deixar d'explotar-se l'almadrava des Freus. Si Vargas Ponce no es limita a copiar del pare Gaietà de Mallorca i reflecteix estrictament un fet contemporani seu, caldria concloure que altra cop s'havia reproduït la impossibilitat de trobar mà d'obra per a mantenir-la en funcionament.

La pesca amb almadrava a les Pitiüses en època contemporània

Va ser la Junta General establerta el 16 de juliol de 1786, en les sessions entre aquesta data i el 18 d'agost,²⁵ la que decidí tornar a calar l'almadrava a s'Espalmador: «Los

25. *Reseña de lo que se hizo en la Junta General y a raíz de ella (16-VII a 18-VIII-1786)*, (Academia de la Historia, libro 9/5951, f. 280-282).

neficio. Así juntó la Providencia puerto tranquilo, pesca copiosa y salinas abundantes y de calidad» (Demerson 1980: 331).

La represa, que va ser exitosa (fig. 9), pot inscriure's, doncs, en el marc de les mesures de millora, fruit de la tardana il·lustració portada a les Pitiüses pel bisbe Abad y Lasiderra entre d'altres, endegades a fi de millorar la situació d'enderrement productiu i pobresa general de la població illenca. El comisari reial de Marina A. Sáñez Reguart, en el seu *Diccionario Histórico de las Artes de Pesca Nacional*, transmet la notícia que en el mes de maig de l'any 1788 va capturar-se una tonyina inusualment gran, que va pesar més de 40 arroves (1791, i: 23, nota c).²⁷ Tanmateix, Sáñez Reguart esmenta l'existència en aquest temps d'una almadrava a Mallorca, una altra a Menorca i una més a Eivissa (Sáñez 1791, i, p. 30).

No obstant això, hi ha arguments per creure que a la darreriana del segle XVIII la rendibilitat de les almadraves havia disminuït notablement. Segons López de Ayala, a la zona de l'Estret, en aqueixa època, per a poder obtenir beneficis s'haurien de pescar unes 10.000 tonyines/any, fet que no es donava des de feia molt temps (Pérez de Colosía & Sarria 1991: 253).²⁸ Evidentment, les xifres no són aplicables ni a les costes levantines, ni encara menys a les Pitiüses, on aquesta pesca era molt minoritària, i per tant movia quantitats notablement menors. Però és un indicatiu clar que el nivell de captures havia disminuït dràsticament respecte al segle XVI, probablement per una minva considerable de les moles de peix que realitzaven la migració anual, per una excessiva pressió de les captures a l'Estret des de feia dos segles.

27. Pes equivalent a uns 460 kg.

28. Probablement, en aquesta progressiva decadència d'aquesta activitat halièutica que ara sembla iniciar-se a la costa andalusa, hi va tenir a veure també l'enemistat del rei Felip IV amb el duc de Medina-Sidonia, que va representar una pèrdua de molts dels seus ancestrals privilegis, fins a la seua pèrdua total a la primeria del segle XIX (Pérez de Colosía & Sarria 1991: 254).

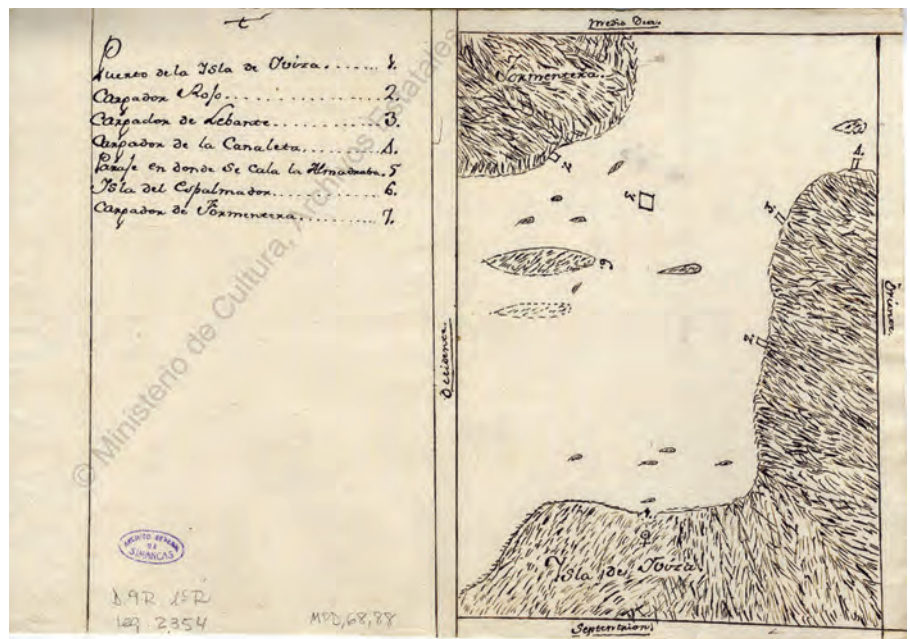

Figura 7. «Mapa con la ubicación de las almadrabas de Ibiza», de l'any 1768, conservat a l'Arxiu General de Simancas (AGS, MPD, 68, 088).

Ja hem vist com, tant a Eivissa com arreu, des de la darreriana del segle XVIII, i encara més a la primeria del XIX, la pesca amb almadraves passà a ser una gestió empresarial. Després de la desaparició de les almadraves que van pertànyer a la noblesa, singularment al duc de Medina-Sidonia, la gestió d'aquestes va quedar en moltes mans.²⁹ Tanmateix, en el segle XIX es produiran canvis importants en l'ofici de pescador i en la titularitat de les almadraves. En efecte, una ordenança de 1802 reglamentava l'ofici de pescador, i el declarava un privilegi exclusiu d'aquells que estaven matriculats,³⁰ cosa que va motivar un descens de pescadors, perquè aquells matriculats com

a mariners o pescadors tenien l'obligació de servir durant un temps en els vaixells de l'Armada quan el Govern ho consideràs necessari, i havien d'estar disponibles des dels 16 als 60 anys (Viruela 1995: 181; Massuti 1997: 290; Florido del Corral 2006: 201 i 203). D'altra banda, el decret promulgat per Ferran VII el 20 de febrer de 1817 eliminava definitivament els drets nobiliaris sobre les almadraves (Serna & Serra 2007: 466; Martín 2002: 9).³¹ D'aquesta manera, les explotacions existents passen a mans dels matriculats del mar,³² els quals estaven constituïts en gremis o associacions.³³ Àdhuc, en

29. Per exemple, els arrendadors de les almadraves valencianes eren llauradors que invertien els seus guanys en la mar. Moltes vegades els grans nobles i, a partir del segle XIX a Espanya, altres arrendadors més humils, són gent que tenia l'almadrava com una inversió (Llorca 2008a: 114). A l'illa de Tabarca, l'almadrava pertanyia al Gremi de Pescadors de Sant Jaume, d'Alacant, que el 1831 concedia la seua explotació al veí de Benidorm Miguel Orts (García & León, 2000: 45).

30. La Matricula de Pesca Marítima havia estat implantada l'any 1737 (Florido del Corral 2006: 204). Aquesta ordenança va ser derogada per la Primera República, l'any 1873, que deixà l'accés a la pesca lliure per a tothom (Massuti 1997: 292).

31. Aquesta supressió de privilegis monopolístics era un tebi efecte de la nova mentalitat derivada de les Corts de Cadis, ja que aquestes ja havien suprimit fugaçment aquests privilegis el 6 d'agost de 1811 (Florido del Corral 2006: 203 i 205).

32. La documentació de l'època sovint no permet distingir entre pescadors i mariners en els matriculats, probablement perquè sovint ambdues ocupacions eren exercides pels mateixos individus de manera alternada, així com feines de càrrega i descàrrega de vaixells als ports (Viruela 1995: 179-180).

33. Eren els gremis de pescadors, formalment constituïts, els que podrien accedir a obtenir permisos d'explotació, segons consta en la Reial Ordre de 22 febrer 1828, en el ben entès que la possessió última dels béns marítics seguia estant sota custòdia de l'Administració (Florido del Corral 2006: 206).

Figura 8. Situació aproximada de l'almadrava des Freus (senyalada amb un quadrat vermell), segons les dades del mapa anterior: al nord-est de s'Espalmador i gairebé endret del carregador de sal de la Savina.

virtut dels reglaments posteriors del 22 d'agost i 24 de setembre del 1828, les almadraves passen a ser propietat particular dels gremis, i aquests abonon a la Marina un ral per cada rova de peix, o bé la meitat del producte pescat. Si els gremis no disposaven d'instruments per portar a terme la pesca, els llogaven. Però com el cost del calament resultava massa car, aquell dret passà a mans de particulars, que l'adquirien en pública subhasta al millor postor, pagant un terç a la Marina, a Hisenda i al mateix gremi (Serna & Serra 2007: 466-467).

Els cost del manteniment i la davallada dels ingressos per la minva de les captures expliquen l'abandó de l'almadrava des Freus, probablement abans de mitjan segle següent. L'informe del cap polític de Balears, Maximilià Gibert, datat a Palma el 28 d'octubre de 1845, ja no

esmenta.³⁴ Pascual Madoz, en el volum IX del seu *Diccionario*, de l'any 1850, en la informació referent a Eivissa, parcialment copiada de Vargas Ponce, conté les següents dades sobre la pesca a Eivissa: «En el ramo de pesca, es reprehensible el total abandono de una útil almadraba, que había en la punta de las

34. *Relación de la visita practicada en las Islas de Ibiza y Formentera al tenor de la Real Orden de 25 de Agosto de 1845*, reproduït a la revista *Ibiza*, editada per la Sociedad Cultural y Artística Ebusus, en els seus núm. 3 (maig 1944, p. 42-43), 4 (juny 1944, p. 60-61), 5 (juliol 1944, p. 70-71) i 6 (agost 1944, p. 93-97). Aquest document reflecteix l'estat d'abandonament i subdesenvolupament en què continuaven trobant-se les Pitiüses ben entrat el segle XIX, i palesa que les mesures «il·lustrades», endegades el darrer quart del segle anterior per la «Junta de Mejoras», havien tengut poc èxit. Sobre la situació econòmica i social d'Eivissa i Formentera al segle XIX, vegeu Benito 2001 i 2003.

Puertas, para cuya seguridad se construyó una torre con suficiente artillería, la cual mandó reedificar Fernando VI, y otra levantada de nuevo en la isla de Espalmador, junto a Formentera, con lo que, cruzándose sus fuegos, aseguraban la almadraba y el faro; esta pesquería es tanto más útil cuanto la proporción de la sal, que en parte se deshace por falta de despacho, per proporcionaba de valde el artículo más caro en esta operación» (Madoz 1850, vol. IX: 374). Vint anys més tard, al 1870, el cronista Fernando Fulgosio, possiblement copiant de Madoz, o també de Vargas Ponce, escrivia el mateix, gairebé fil per randa: «[...] ha sido gran lástima el abandono de una almadraba que había en la punta de Puertas, para cuya defensa había una torre mandada reedificar por Fernando VI, así como otra en la isla de Espalmador, junto á Formentera, con que cruzándose sus fuegos, quedaban seguros almadraba y faro. Nada mejor dispuesto para semejante pesquería que nuestra isla, donde mas de una vez se ha desperdiciado la sal por falta de empleo» (Fulgosio 1870: 38). Aquesta notícia és confirmada per l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, que en la seua obra miscel·lània sobre les Balears, afirma que l'almadrava va ser emprada a les Pitiüses fins a mitjan segle XIX, i que va ser abandonada després que la societat mercantil que l'explotava patís greus pèrdues: «Hasta hace unos trece años³⁵ se empleaban todavía las almadraves o madrague de los franceses, aparejo aún utilizado en Mallorca [...]. En las Pitiusas fueron abandonadas después de que la sociedad mercantil creada para la práctica comercial de esta modalidad pesquera sufriera considerables pérdidas» (Àustria 1982: 82). Aquesta problemàtica, però, no s'estava produint només a les Pi-

35. Tenint en compte que la primera visita de l'arxiduc a les Pitiüses és de 1867, estaria parlant de devers el 1854. Això no obstant, atenent el que s'ha dit abans, sembla que la seua informació no era del tot correcta, perquè l'almadrava hauria deixat d'utilitzar-se almenys el 1845, i probablement des d'abans.

tiüses, ja que gairebé per la mateixa època, devers el 1860, va deixar d'utilitzar-se l'almadrava de Llança (Serna & Serra, 2007: 471). Un cas anàleg va ser el de l'almadrava de Tabarca, la societat explotadora de la qual va dissoldre's unes dècades més tard, l'any 1914 (Llorca Baus 1991).³⁶

Les darrers almadraves formentereres

Diverses informacions confirmen que algunes almadraves van estar actives a Formentera fins al primer terç del segle XX. En concret, a prop de la Savina i, possiblement també, a la platja de Migjorn, llocs on aquesta activitat ha deixat rastre en la toponímia local.

A la Savina hi havia l'almadrava batejada com «Almadraba Nuestra Señora del Carmen»,³⁷ que en els inicis dels anys vint del segle passat era l'única que quedada activa a les Balears (Delgado 1921: 354). Estava calada a 43 m de profunditat i la seua coa estava amarrada a terra, en dret del far de la Savina (fig. 10), amb una estaca i una argolla de ferro, i s'estenia perpendicularment a la costa, cap as Vedrà, fins que es divisava el far d'en Pou per la Guardiola (Costa *et al.* 1990: 33). La tonyina que es pescava venia per llevant, passava pes Freus i

Figura 9. *La pêche du thon*, aiguafort de Jean-Pierre Houël (1735-1813). Escena de matança en què, havent aixecat el còp de l'almadrava, les tonyines són mortes i issades a bord de les barques amb ganxos. Publicada a *Voyage pittoresque des Isles de Sicile, de Malte et de Lipari*, Paris, 1782.

en dret de la Savina era interceptat per l'almadrava. Era del tipus de «buche con parada y retorno» i el concessionari era Francisco Parach Bines (Delgado 1921: 354-355).³⁸ Es calava pel gener fins al dia de Sant Pere, el 29 de juny, en què era saltada i portada a terra. Era explotada per l'arraix³⁹ i vint-i-quatre mariners amb quatre embarcacions (Costa *et al.* 1980: 33-34).

Les instal·lacions de l'almadrava, concretament un magatzem conegut com «sa casa de s'Almadrava», on es guardaven grans boies de suro (Ferrer 1989: 45), s'ubicaven en un indret al costat de l'estany des Peix, avui ja absorbit pel creixement del nucli urbà, de manera que el lloc era popularment conegut amb el topònim de «s'Almadrava». Igualment, la cala d'en Cabrit, al nord de l'estany des Peix, encara rep el nom de «badia de s'Almadrava» (Ribes 1995b: 129).

També es té notícia d'una altra almadrava, activa fins a la primeria

del segle XX, a la platja de Migjorn, de la qual s'ha conservat el record en el topònim de «s'Almadrava», localitzat en un punt proper a la torre des Pi des Català i a can Martí. Fins i tot es conserven encara, a prop del punt esmentat, les ruïnes dels saladors de peix (fig. 11) (Ribes 1995b: 129).⁴⁰

Els testimonis coneguts indiquen que la pesca d'almadrava va deixar definitivament de practicar-se a Formentera com a conseqüència de la Guerra Civil, quan tot el material que hi havia en els magatzems de la Savina fou robat i les quatre barques cremades (Costa *et al.* 1990: 36; Cañellas 1999: 8).

Bibliografia

- BENITO, N. (2001). «Notes sobre l'evolució política, social i econòmica de les Pitiüses en el segle XIX (I). De l'inici de segle a la Primera República (1800-1868)». *Fites*, núm. 2. Eivissa, p. 52-64.
- BENITO, N. (2003). «Notes sobre l'evolució política, social i econòmica de les Pitiüses en el segle XIX (II). De "la Gloriosa" a la fi de segle (1868-1900)». *Fites*, núm. 3. Eivissa, p. 47-57.

40. Per ara no tenim més informació sobre les característiques i la data de funcionament d'aquesta almadrava.

36. L'any 1898, l'almadrava va passar a mans de la Societat Lloret i Llinares, empresa que va fer una forta inversió inicial, la qual va provocar importants pèrdues els dos primers anys de la seua explotació. Els beneficis, però, van aparèixer a partir del tercer any, i s'incrementaren progressivament fins trobar el seu màxim rendiment l'any 1913. Això no obstant, l'any 1914, la compra d'efectes i àncores d'almadraves pròximes va provocar unes pèrdues relatives que possiblement desencadenaren la dissolució d'aquesta societat. Una altra raó que va poder accelerar aquest fet, seria que aquesta societat estigués composta per més de trenta accionistes, cosa que motivava que, quan hi havia guanys, el repartiment fos de molt pocs dividendes (Llorca Baus 1991; García & León 2000: 45-46).

37. Batejar les almadraves amb noms religiosos relacionats amb la devoció marinera era una pràctica freqüent als segles XIX i XX. Així, per exemple, una de les dues de Vilassar de Mar, calada entre 1883 i 1915, s'anomenava «almadraba de las Mercedes» (Martín 2010: 12).

38. En una altra data que ignoram, però que possiblement correspongui al final de l'activitat d'aquest art, el propietari era Francesc Franch, originari de Benidorm (Costa *et al.* 1990: 34).

39. El primer arraix fou un tal Jaume Barbetes; després un tal Quico; després un altre del qual no en consta el nom, i, finalment, en Pep de na Rita (Costa *et al.* 1990: 34).

Figura 10.
Far de la Savina,
endret del qual
estava amarrada
l'«Almadraba Nuestra
Señora del Carmen»,
amb una estaca i una
argolla de ferro.
(<http://vtebfaros.blogspot.com.es/2011/06/faro-de-la-savina-formentera.html>)

CAÑELLAS, N. S. (1999). «Almadraves, tonaires, tonyineres i tonyinaires». *Drassana*. Revista del Museu Marítim, núm. 8. Barcelona, p. 8-11.

CIRER, F. (1998). *El convent dels pares dominics d'Eivissa. Introducció, estudi i transcripció d'un manuscrit de 1765*. Eivissa.

COSTA, B. & ALFARO, C. (2008). «Salt, fishing and salted fish in the Pitiusas in Antiquity», s J. Napoli (Ed.) *Resources et activités maritimes des peuples de l'Antiquité, Actes du Colloque International de Boulogne-sur-mer, 12-14, Mai 2005*. Les Cahiers du Littoral -2- N° 6, p. 59-76.

COSTA, J. et alii (1990). *Qui vol peix... Aportació a l'estudi dels ormejos de pesca i al vocabulari nàutic de Formentera*. Premi de la Nit de Sant Joan 1986, categoria B. Col·lecció Nit de Sant Joan. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa.

DELGADO, I. (1921). «La pesca marítima en España en 1920. Baleares».

Boletín de Pesca, núm. 61, 62 i 63. Ministerio de Marina, Dirección General de Navegación y Pesca, p. 241-368.

DEMERSON, J. (1980). *Ibiza y su primer obispo: D. Manuel Abad y La sierra*. Fundación Universitaria Española. Madrid.

DI NATALE, A. (2012). «An iconography of tuna traps. Essential information for the understanding of the technological evolution of this ancient fishery». *Symposium ICCAT-GBYP on Trap Fisheries for Bluefin Tuna (Tangier, Morocco – May 23 to 25 2011)*. Collective Volume of Scientific Papers, 67. International Commission for the Conservation of Atlantic Tunas, p. 33-74.

FERNÁNDEZ, J. H.; MEZQUIDA, A. & GARLJO, B. (2009). «Excavación de los restos humanos hallados en Espalmador (Formentera)». *Saguntum*, núm. 41. Universitat de València, p. 251-270.

FERRER ABÁRZUZA, A. (2002). *El Llibre del Mostassaf d'Eivissa. La vila*

d'Eivissa a la Baixa Edat Mitjana. Premi Vuit d'Agost 2001. Ed. Mediterrània – Consell d'Eivissa i Formentera. Eivissa.

FERRER FERRER, J. M^a. (1989): «S'Almadrava», *El Pitiús 1989. Almanac per a Eivissa i Formentera*. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, p. 45-46.

FERRER MAYANS, V. (2001). s. v. *Espalmador, s'; geografia*. A: *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol. 5, Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa, p. 291-292.

FLORIDO DEL CORRAL, D. (2006). «Las almadrabas andaluzas: entre el prestigio y el mercado», En: Chic, G. (Dir.): *Las Almadrabas Andaluzas: Entre el Prestigio y el Mercado. Economía de Prestigio Versus Economía de Mercado*. Vol. 1. Padilla Libros Editores y Libreros. Sevilla, p. 193-214.

FULGOSIO, F. (1870). «Crónica de las Islas Baleares». En: *Crónica General de España, ó sea Historia Ilustrada y descriptiva de sus Provincias*. Rubio, Grilo y Vitturi Editores (ed. facsímil, Ed. Maxtor, 2011).

GARCÍA, A. & LEÓN, J. L. (2000). «L'almadrava Isla de Tabarca». *La Rella*, 13. Anuari de l'Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó. Elx, p. 37-57.

GARCÍA VARGAS, E. & FLORIDO DEL CORRAL, D. (2011). «Tipos, origen y desarrollo histórico de las almadrabas antiguas. Desde época romana al imperio bizantino». En: D. Bernal (ed.). *Pescar con Arte. Fenicios y romanos en el origen de los aparejos andaluces*. Monografías del Proyecto SAGENA 3. Universidad de Cádiz. Cádiz, p. 231-251.

LLABRÉS RAMIS, J. (1980). *Pescadors (arts de pesca). Els nostres arts i oficis d'antany, 1*. Estudis Monogràfics del Museu de la Porciúncula. Palma, p. 73-84.

LLORCA BAUS, C. (1991). «Almadraba de Tabarca. La última de la costa alicantina». En: *Estudios sobre la Reserva Marina de la Isla de Tabarca*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Secretaría General de Pesca Marítima. Madrid, p. 139-153.

LLORCA, F. X. (2004). «Xanca, Chan-

ca: un italianisme del català i de l'espanyol». A: *Estudis de llengua i literatura catalanes / XLVII. Miscel·lània Joan Veny*, núm. 4. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

LLORCA, F. X. (2008a). «Turina bella. Llengua i cultura de la tonyina a Sardenya». *Insula, Quaderno di Cultura Sarda*, núm. 3 (giugno 2008). Cagliari, p. 99-124.

LLORCA, F. X. (2008b). *Llengua d'arraix. La parla almadravera valenciana*. Recerca núm. 8. Acadèmia Valenciana de la Llengua, València.

LLORCA, F. X. (2008c): «Toponímia tonaire valenciana i romànica». *XXXII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica, VII Col·loqui d'Onomàstica Valenciana (Algemés 2005)*. Butlletí d'Onomàstica núm. 108-109. Barcelona, p. 299-308.

MACABICH, I. (1966). *Historia de Ibiza*, 4 vols. Ed. Daedalus. Palma de Mallorca.

MADOZ, P. (1850). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, vol. IX. Madrid.

MADURELL, J. Ma. (1981). «L'almadrava de Tossa i la pesca de corall al comtat d'Empúries i a la Selva de Mar». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 25, núm. 2. Girona, p. 29-62.

MALLORCA, P.C. de (1751). *Reales Ordinaciones de la Isla y Real Fuerça de Yviza que saca a luz su muy ilustre Ayuntamiento, y dedica al Rey Nuestro Señor Don Fernando el Sexto con un Propileo, que es Resumpta Historica, Corographica, y Coronologica de las mismas Islas*. Imp. de Miquel Cerdà y Antich, Impressor. Palma.

MARÍ TUR, J. (1991). *Terminologia marina d'Eivissa*. Ajuntament de Sant Josep. Palma de Mallorca.

MARIOTTI, A. L. & PRONZATI, V. (2003). *Il tonno. Le tonnare che parlano genovese*. Edizioni Il Golfo, Gènova.

MARTÍN, A. (2002). «L'almadrava, un art de pesca llegendari». *Singlades. Revista d'Història i Patrimoni Cultura de Vilassar de Mar i el Maresme* (desembre de 2010). Ajuntament de Vilassar de Mar, p. 5-16.

MASSUTI, M. (1997). «Los frutos del

Figura 11. Restes dels saladors de peix de s'Almadrava, a la platja de Migjorn, de Formentera. en una imatge de 1994. Només podem suposar que l'almadrava era explotada per valencians, els mateixos que originaren el topònim es *Valencians*, també a la platja de Migjorn (foto: Enric Ribes).

mar. Noticias y análisis del entorno humano en la actividad pesquera de las Baleares». *Etnología y tradiciones de las Illes Balears*. El Día del Mundo. Palma de Mallorca, p. 290-304.

OLIVER NARBONA, M. (1982). *Almadrabas de la costa alicantina*. Universidad de Alicante y Caja de Ahorros Provincial. Alacant.

PÉREZ DE COLOSÍA, Mª I. & SARRIA, A. (1991). «Las almadrabas del duque de Medina-Sidonia en Tarifa». *Baetica. Estudios de arte, geografía e historia* núm. 13. Universidad de Málaga. Málaga, p. 241-256.

POSADAS, E. J. (1989). *Torres y piratas en las islas Pitiusas*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.

PRATS CALBET, A. (1997). *La pesca d'abans a les Pitiüses*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.

PRATS CALBET, A. (2001). «Arts de pesca tradicional a les Pitiüses». *III Curs de Cultura Popular de les illes Pitiüses*. Sa Nostra, Obra Social i Cultural. Eivissa, p. 37-64.

RIBES, E. (1993). *La toponímia de la costa de Sant Joan de Labritja*. Ed. Can Sifre. Eivissa.

RIBES, E. (1995a). *La toponímia de la costa de Sant Antoni de Portmany*. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma.

RIBES, E. (1995b). *s. v. s'Almadrava*. A: *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol. 1. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa, p. 129.

RIBES, E. (2006). *La toponímia costanera del municipi d'Eivissa*. Ed. Mediterrània-Eivissa. Eivissa.

SÁÑEZ REGUART, A. (1791-1795). *Diccionario Histórico de las Artes de Pesca Nacional*. 5 vol. Imprenta Vda. de Ybarra. Madrid.

SARRIA, A. (1990). «Las almadrabas en el área del Estrecho de Gibraltar». *Almoraima*, núm. 3. Instituto de Estudios Campogibaltareños. Algeciras, p. 37-47.

SERNA, E. & SERRA, J. (2007). «L'almadrava volant de pescar tonyines de Llançà al XIX». *Actes del Congrés sobre el Paisatge* (vol. II). *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*. Figueres, p. 465-472.

VARGAS PONCE, J. (1787). *Descripciones de las islas Pitiusas y Baleares*. Imprenta de la viuda de Ibarra, Hijos y Compañía. Madrid (ed. facsímil, Barcelona, 1987).

VIRUELA, R. (1995). «Aproximació a l'activitat pesquera valenciana del segle XVIII». *Revista d'Història Moderna*, núm. 21. Universitat de València. València, p. 179-200.

BENJAMÍ COSTA RIBAS
MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA
I FORMENTERA ■